

MAGYAR NYELV

XCIX. ÉVF.

2003. JÚNIUS

2. SZÁM

Búcsú Kiss Lajostól

2003. február 16-án, életének 81. évében, otthonában váratlan hirtelenséggel elhunyt Kiss Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke, folyóiratunk szerkesztőbizottságának tagja, az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatóprofesszora és nyugalmazott osztályvezetője, az ELTE címzetes egyetemi tanára. Végző nyugalomra február 28-án helyezték, végakarátának megfelelően Debrecenben, a legszűkebb családi körben.

Kiss Lajos halálával a Trianon utáni első évek nemzedékének egyik kiemelkedő nyelvtudósa távozott az élők sorából. Azt hittük, hogy töretlen alkotó lendülete, amely jellemezte, további fontos alkotásokat érlel. Azt hittük, hogy szervezete, amely rendszeres, fegyelmezett és kitartó munkához volt szoktatva, az utóbbi időben jelentkező figyelmeztető jelek ellenére is sokáig biztosítja még a szellem szárnyalásához nélkülözhetetlen fiziológiai feltételeket. Tévedtünk, sajnos. S most szomorú kötelességünk búcsúzni tőle.

Hogyan, miért lett Kiss Lajos azzá a nyelvtudóssá, akivé lett? Okként egyebek mellett életének meghatározó külső körülményei említendők, amelyek eredeti pályájának elhagyására kényszerítették: a honvéd Ludovika Akadémián tanult, majd munkácsi katonai és második világháborús harctéri szolgálat, illetőleg harmincnégy hónapos szovjet hadifogság következett. Mindezen események sűrített történelmi leckékkel, tapasztalatokkal s az orosz nyelv elsajátításával jártak, előkészítve a szláv nyelvek iránti érdeklődésének ébredését s a szlavisztikához való közeledését. Említendő még a magyarság sorsa, történelme iránti mély, életét végigkísérő vonzalma, amely beszédesen nyilvánult meg a magyarok és a szomszéd népek kapcsolata, együttélése nyelvi téren megmutatkozó tényeinek a lankadatlan kutatásában is. Megvoltak továbbá azok a belső adottságai, amelyek nélkül jó nyelvész, kitűnő etimológus nem válhatott volna belőle: a tudásvágy, a céltudatos igyekezet, a töretlen munkabírás, a szívós kitartás, a kritikai érzék, a szigorú igényesség, a széles körű nyelvi és általános tájékozottság és a filológusi pontosság. Jellemezte az a képesség is, hogy időt, energiát nem sajnálva laboratóriummal tudta változtatni a kedvezőtlen, sőt sanyarú körülmények gályapadját. Nem maradhat említetlen az a tény sem, hogy Kniezsa Istvánnal, Hadrovics Lászlóval került aspiráns éve alatt közeli kapcsolatba, s az ő hatásuk, emberi és szakmai példaadásuk döntő hatást gyakorolt a pályakezdő fiatalemberre („A Kniezsa Istvántól vezetett szlavisztikai tanszéken abban az időben pezsgő tudományos élet folyt, s ez meghatározó hatással volt rám is”: Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS szerk., *A nyelvészetről — egyes szám, első személyben.* Bp., 1991. 139). Nyilván e hatásnak is köszönhető, hogy Kiss Lajos tudatosan volt olyan szlavista, aki szlavisztikai ismereteit a magyarra vonatkozó kutatások gyarapítására, elmélyítésére is felhasználta. Nyelvtudományi munkásságának központi részét a magyarra vonatkozó, tudniillik a magyar nyelv szláv eredetű, illetőleg szláv hatást mutató elemeinek, jelenségeinek a kutatása teszi ki. Kiss Lajos jól sáfárkodott azzal a lehetőséggel,

amit aspiránsi évei kínáltak. Ő maga írta: „Aspiránsi éveim lázas tanulásban teltek. Egyetemi előadásokra jártam, szakmai szemináriumokon vettem részt, folytattam az egyes szláv nyelvek — főleg a lengyel — tanulását, Lengyelországban jártam termékeny tanulmányúton stb... az ideális tudományos környezetben, stimuláló légkörben, intenzív munkával eltöltött három aspiránsi év nagyon sokat nyújtott számomra. Ez alatt az idő alatt fejlődtem russzistából képzett szlavistává” (i. m. 140).

Kiss Lajos életműve váratlan lezárulása ellenére egységes egésznek tűnik. Benne ugyanis — a végponttól visszafelé tekintve — egy rendezőelvnek, illetőleg a fokozatosan tudatossá váló és kiteljesedő kutatói szándéknak a következetes megvalósulását-megvalósítását tapinthatjuk ki. Végigtekintve oly hirtelen megszakadt életén és munkásságán azt látjuk, hogy középpontban kezdettől fogva az etimológia, a nevek és a szavak eredetvizsgálatának kérdésköre állt. Jelzésszerű, hogy első tudományos közleménye, amely a Magyar Nyelvben látott napvilágot (Pazarol: 1955: 225—6), etimológiai közlemény. Az etimológia, a szó- és névfejtés annyira központi része munkásságának, hogy azt is mondhatjuk: voltaképpen minden más ennek rendelődött alá, minden út, amelyet Kiss Lajos a nyelvtudományban bejárt, ehhez kapcsolódó út volt, s így vagy úgy, közvetve vagy közvetlenül az etimológia, a szó- és névfejtés egyre magasabb szintű művelését segítette elő. Úgy tűnik másfelől, hogy ezt az etimológia-központú, mind minőségét, mind mennyiségét tekintve párhát ritkító nyelvtudományi munkásságot Kiss Lajos tudatos következetességgel építette. Róla is elmondható az, amit ő Hadrovics Lászlóról írt: „pályája az állhatatosságának, a maga elé tűzött kutatási célok következetes, szívós megközelítésének a mintapéldája” (Hadrovics László. Bp., 1999. 97).

Szófejtő munkásságának imponálóan gazdag eredményeit nemcsak a TESz. két kötete (az első két kötetnek szócikkírója és szerkesztője is volt), nemcsak számtalan tanulmánya és ismertetése tartalmazza, nemcsak az ÉKsz. címszavainak eredetbeli minősítései, hanem önálló kötetek is: „Hatvanhét szómagyarázat” (NytudÉrt. 71. sz., 1970.), „Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban” (NytudÉrt. 92. sz. 1976.). Szó- és névfejtő munkásságát szigorú módszeresség, azaz magas szintű szófejtő professzionalizmus jellemzi. Következetesen szem előtt tartotta az onomasziológiai szempontot, a művelődéstörténeti, néprajzi, szaknyelvi stb. vonatkozásokat, kitekintéssel volt más nyelvekre, bőségesen hozott analóg példákat, az eredetet kutatva a végső forrás feltárására törekedett. A forrásolvasó etimologizálást művelte. Jól ismerte a nemzetközi etimológiai szakirodalmat, s behatóan foglalkozott a szófejtés elvi, módszertani kérdéseivel. Több fontos áttekintő, összegző előadása, tanulmánya igazolja ezt, mint például „Az etimológiai kutatások elveiről” (1967.), „Az újabb szláv víznévkutatás” (1969.), „Az európai névtudomány fontosabb eredményei” (1970.), „Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön” (1976.), „Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede” (1989.), „Az új európai víznévkutatás” (1999/2000.).

„Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban” című munkája (NytudÉrt. 92. sz. 1976) első a maga nemében a hazai nyelvtudományban: Kiss Lajos módszeresen megvizsgálta a szláv jelentésbeli hatás kérdését különféle fogalmi körökben (állam, étkezés, földművelés, időjárás, katonaság, kereszténység, mesterségek stb.), és kutatásainak eredményét mintegy százhatvan szócikkben tette közzé, követendő példát adva az ilyenmű vizsgálatokra. Ez a munkája a magyar tükörszókutatások föllendülését indította el. Továbbgyűrűző hatását erősítik majd az egyre izmosodó kétnyelvűség-kutatások, amelyek bőséges anyagot kínálnak a tükörfordítás jelenségének alapos szinkrón vizsgálatához is.

Kiemelkedőek történeti névtani kutatásai. Legismertebb műve, a hazai nyelvtudomány történetében páratlan sikerű névfejtő munkája, amely 1970-től egyszemélyes intézeti tervmunka keretében készült a Nyelvtudományi Intézetben, a „Földrajzi nevek eti-

mológiai szótára”, „a magyar földrajzi világgépet” (az ő szavai: BAKRÓ-NAGY — KONTRA szerk. i. m. 142) tükröztető kitűnő, széles körben ható, népszerű kézikönyv, a magyar névtan legnagyobb szabású, továbbgyűrűző hatásában legjelentősebb műve, a Kárpát-medence helyneveinek egyedülálló etimológiai szintézise. Az egykötetes első kiadást (1978.) gyors egymásutánban követte a második (1980.) és a harmadik (1983.), 1988-ban pedig megjelent a kétkötetes, negyedik, bővített és javított kiadás. MEZŐ ANDRÁS szerint „alig van olyan társadalomtudományi szakterület, amelynek képviselői — a recenziók sokaságának tanúskodása szerint — ne keresték vagy ne találták volna meg saját tudományáguk számára az ebben a monumentális műben foglalt mondanivalókat és értékeket ... A FNESz.⁴ szellemes alkotás, tele közérdekű művelődési ismeretanyaggal és polihisztorra emlékeztető tudással” (MNy. 1993: 1, 3). Kiss Lajos névmagyarázatai mögött többnyire jól kitapinthatóan jelen van az a szerzői szándék, hogy a szavak, nevek vizsgálatával bővítse a magyar nyelvközösség életéről, múltjáról való ismereteket is. A régi magyar földrajzi nevek elemzésével például az ómagyar kor történelmének a tisztázását is elősegítette. Vö. például: „Földrajzi nevek a magyar középkorból” (1991.), „Erdély a helynevek tükrében” (1992.), „A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben” (1992.), „A honfoglalás és letelepedés a földrajzi nevek tükrében” (1996.), „A Kárpát-medence régi helynevei” (1996.), „Korai magyar helységnevtípusok” (1997.), „Erdély vízneveinek rétegződése” (1997.). „Hegynevek a történelmi Magyarországon” (1997.). A „Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében” című, általa válogatott tanulmányait tartalmazó kötet (Piliscsaba, 1999.) tudománytörténeti szempontból azért is figyelemre méltó, mert vall vonatkozó tanulmányainak maga által való megítéléséről, s arról is, hogy „A szintézisalkotás mellett kivettem részem az aprómunkákból, a részletkutatásokból is” (6).

Kiss Lajos a tudománytörténetet is igen eredményesen művelte. Tudománytörténeti témaválasztásának saját maga által állított feltétele az érdemi véleményalkotáshoz szükséges tudás volt. A nagy magyar szlavisták munkásságáról ő írt szakavatott tollal értékelő, méltató, olvasmányos monográfiákat, amelyekben széles tudománytörténeti összefüggésekbe ágyazva mutatta be a jeles tudósok életét, munkásságát. Önálló kötetben jelent meg: „Kniezsa István” (MNyTK. 123. sz. 1968.), „Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából” (MNyTK. 134. sz. 1973.), „Kniezsa István” (1994. A múlt magyar tudósai), „Melich János” (1995. A múlt magyar tudósai), „Asbóth Oszkár” (1996. A múlt magyar tudósai), „Hadrovics László” (1999. A múlt magyar tudósai). Ő foglalta össze lényegre törő világossággal a magyarországi etimológiai kutatások történetének egyik fontos szakaszát is (Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920). Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 47—59). Kniezsa István bizonyos munkáinak újra való megjelentetésében s tudománytörténeti helyük kijelölésében példamutató módon járt el. Segítette az ELTE „Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz” című sorozat Kniezsa, Melich és Asbóth köteteinek az összeállítását is.

Recenziós, kritikai tevékenysége sem maradhat említetlen. Külföldi és hazai szakmunkákat egyaránt bőven ismertetett, a külföldiek közül elsősorban azokat, amelyek magyar szempontból voltak figyelemre méltók. Bírálóként szigorú, következetes és korrekt volt. Számos esetben lektorként működött közre: kendőzetlen őszinteséggel írott bírálatai olykor keménynek tűnhettek, de a szerzőket mindig segítették a kéziratok tanulmányok jobbá tételében. Annál is inkább, mert bírálatában új adatok közlésével, magyarázat(ok) megadásával is tevőlegesen támogatta a tanulmányírókat. Szigora idővel enyhült, elvi

alapú, magas szakmai igényességű kritikai gyakorlata azonban jottányit sem változott. Mindvégig azon kritikai ars poetica meggyőződéses követője volt, amelyről Kniezsa István munkásságát bemutató monográfiájában írt emlékezetes, igaz sorokat (i. m. 1994. 103—5). Kiss Lajos munkásságának fontos része a csak a köszönetnyilvánításokban jelzett „láthatatlan bibliográfia” (Hadrovics: MNy. 1993: 121): bizonyára sokan vagyunk, akik tapasztalhattuk, hogy amikor felvilágosítást, véleményt kértünk tőle, gyors, világos és alapos választ, név- és szómagyarázatokat, sőt adatokat is bőven kaptunk tőle.

A szavak és nevek jeles kutatója mindig kapcsolatban volt a lexikográfiával. A Nyelvtudományi Intézetbe kerülve (1957) az Országh László irányításával készült hét kötetes „Magyar értelmező szótár” munkaközösségének a tagja volt. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak (I. és II. kötet) munkálataiban szócikkíróként és szerkesztőként egyaránt közreműködött. Az „Új magyar tájszótár”-nak 1973 óta volt lektora. Az „Értelmező kéziszótár” címszavainak eredetminősítéseit ő készítette. A Hadrovics—Gáldi-féle „Orosz-magyar nagyszótár” új kiadásának munkálataiban az 1950-es évek végétől vett részt, s 1981 és 1992 között egymaga dolgozta át a szótárt, amely egyelőre csak CD-ROM-on olvasható. 1986-ban a Nyelvtudományi Intézetben osztályvezetői megbízást és azt a sok gonddal járó feladatot kapta, hogy szervezze meg „A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára”-nak a munkaközösségét és indítsa el a munkálatokat. E fontos vállalkozást nyugdíjasként is támogatta tanácsadói megbízással, illetőleg lektori minőségben.

Hadrovics a 70 éves Kiss Lajost köszöntve azt írta róla, hogy „folyamatos kutatás, szigorú szakszerűség, egyre szélesülő látókör, egyre nagyobb anyag birtokbavétele” jellemzi (MNy. 1993: 121). A könyörtelen halál ennek a további fontos alkotásokat ígérő gazdag munkásságnak vetett hirtelen véget. Talán nem véletlen, hogy Kniezsa neve élete utolsó napjaiban is kísértte: Kiss Lajos bevezető tanulmányával jelent meg külön kötetben Kniezsa öt fontos tanulmánya (Helynév- és családnévvizsgálatok. Bp., 2003.). Még örömmel értesült a kötet megjelenéséről, s arról is, mikor lesz a nyilvános bemutató. A bemutatót azonban már nem érte meg... Kniezsáról szóló monográfiájában Kiss Lajos Kniezsa szavait idézi: „Ha meghalok ... ne beszéljete a halálomról ... Úgy beszéljete rólam, mintha élnék, ha jónak látjátok, baráti poharazás közben szóljatok rólam jó szót” (i. m. 1994. 129—30). Bizonyára így gondolta ő is.

Tudván tudjuk: Kiss Lajos halálával pótolhatatlan veszteség érte a magyar nyelvtudományt. De tudjuk azt is, hogy műveiben, példamutatásában tovább él és hat.

*

A Magyar Nyelvtudományi Társaságban elhangzott születésnap-i köszöntő után Kiss Lajos az alább közlendő mondatokat olvasta föl. (Fehértői Katalinnak köszönöm, hogy a gépirásos sorokat eljuttatta hozzám.) Nem tudtuk, akik ott és akkor meglepetve hallgattak a testamentumszerű mélységgel és komolysággal megfogalmazott szavakat, hogy Kiss Lajos utószó nyilatkozik magáról és munkásságáról a számadás önként vállalt kötelességével és kendőzetlen őszinteséggel. Nem sejtthettük, hogy ezek a mondatok végső üzenetté lesznek, üzenetté mindazok számára, akik tudományukat művelve előbb-utóbb maguk is fölteszik maguknak kritikus és önkritikus kérdéseiket. Rá emlékezve akkor elhangzott szavait mint tudományos és emberi pályájának értékes dokumentumát e szomorú alkalomból tesszük közkinccsé. Mert nekünk, illetőleg az utódoknak is szóló üzenet, ami ott és akkor ajkáról elhangzott.

„Hallgatom a szép szavú laudációt, nézem a baráti arcokat, és elgondolkodom. Az időpont és az alkalom számadásra késztet. Mintha csak tükör előtt állanék, és kemény kérdésekkel ostromolnám saját magamat. Hogyan gazdálkodtam lelki-szellemi adottsá-

gaimmal? A nagy egyéniségek, a jó és a kedvezőtlen körülmények milyen szerepet játszottak tudományos pályám alakításában? Hagytam-e magam sodortatni az árral, vagy magam hajtottam a csónakot? Túlságosan belefeledkeztem-e az aprólékos részletvizsgálatokba, vagy átfogó szintézisekre is vállalkoztam? Törődtem-e az utánam jövő nemzedékekkel, és segítettem-e önzetlenül előrehaladásukat? Lehetőségeimhez képest kivettem-e részem az egészséges tudományos légkör, az igazságos értékelési rend formálásából? Igyekeztem-e átmenteni a múlt tudományos értékeit a jövő számára úgy, hogy az új megközelítések és irányzatok ígéretes csírái se pusztuljanak el, hanem esélyt kapjanak a kibontakozásra? Egészséges arányban tudtam-e tartani a kollektív feladatokat és az egyéni kutatásokat? Eleget tettem-e mindenben, kivált a helynévvizsgálatokban, a tudományos tárgyilagosság kötelező elvének, amelynek értelmében, ha nehéz is, mégsem hallgatni a rokonszenv vagy ellenszenv hangjaira, magunknak nem hízelegni, hanem a keserűt is kimondani, másokat nem kevesbíteni, hanem egyenlően részeltetni? Csakúgy záporoznak rám a kérdések. Többnyire igenlő a válaszom, de olykor hetykén mentegetem magam: Feci, quod potui. Faciant meliora potentes. (Megtettem, amit tudtam. Aki jobban tudja, csinálja.)”

KISS JENŐ

A last farewell to Lajos Kiss

Lajos Kiss, Member of the Hungarian Academy of Sciences, Vice President of the Society of Hungarian Linguistics, Member of the Editorial Board of *The Hungarian Language*, former Head of Department of the Research Institute for Linguistics, and Honorary Professor of Eötvös Loránd University, died on 16 February 2003, at the age of 81. He was the author of numerous books and papers on etymology, Slavistics, lexicography, Hungarian historical linguistics, and onomastics. His best known book is the *Etymological Dictionary of Geographical Names*, in two volumes. The present obituary reviews the significance of his scholarly achievements and discusses the major stages of his career.

JENŐ KISS